

НАРАТИВНІ ПРИНЦИПИ КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В АВТОБІОГРАФІЧНОМУ РОМАНІ «ДОБЛО І ЗЛО» ІРЕНИ КАРПИ

У статті здійснено спробу проаналізувати особливості конструювання ідентичності як різновекторного наративного процесу в сучасному постмодерному автобіографічному романі. Основна увага зосереджена на характеристиці наративу як засобу ідентифікації особи.

Ключові слова: наратив, наративна ідентичність, автобіографічний роман.

В статье сделано попытку проанализировать особенности конструирования идентичности как разновекторного нарративного процесса в современном пост-модерном автобиографическом романе. Основное внимание сосредоточено на характеристике нарратива как средства идентификации.

Ключевые слова: нарратив, нарративная идентичность, автобиографический роман.

An attempt to analyze the peculiarities of identity construction as a narrative process of different vectors in the contemporary postmodern autobiographical novel is made in the following article. The main attention is focused on the characteristics of a narrative as a means of identification.

Key words: narrative, narrative identity, autobiographical novel.

Наратив як фундаментальна система розуміння будь-якого тексту став предметом численних досліджень зарубіжних учених у середині ХХ століття (Р. Барт, Ж. Женетт, У. Еко, П. Рікер, Ц. Тодоров). Проблема опису процесу комунікації в художньому тексті цікавила російських дослідників, зокрема М. Бахтіна, Ю. Левіна, Ю. Лотмана, В. Проппа, В. Руднева, спорадично наративну структуру художніх текстів досліджували й вітчизняні літературознавці (В. Агеєва, Т. Гундорова та ін.). Порівняно недавно наратологія оформилася в окрему науку, мета якої – дослідити природу власне оповіді як явища та культурної практики.

Останнім часом дедалі більшої актуальності набуває проблема визначення наративу як засобу ідентифікації особи. Вивчення оповідних структур постмодерного твору надає значні можливості для розуміння способів конструювання ідентичності як різновекторного наративного процесу.

Проблема пошуку власного «Я» в художній літературі залежно від певної культурної епохи та панування певної філософії вирішувалась по-різному. Сьогодні питання про ідентичність особливо виразно виражається внаслідок актуалізації автобіографічної манери письма. Пошук власної ідентичності письменниками-постмодерністами доводить плинність та хисткі межі цієї категорії. В основному користуючись прийомами реалізму, постмодерна література обіграє принцип справжності зобра-

ження. У результаті такої гри персонажі вдягають різноманітні маски, видають себе за когось іншого, що значно утруднює сам процес формування ідентичності.

Мета нашої студії полягає у встановленні наративних принципів та стратегій конструювання ідентичності в сучасному постмодерному автобіографічному романі «Добло і зло» Ірени Карпи.

Якщо взяти до уваги, що наратив виступає формою організації матеріалу в порядок хронологічної наступності, а джерелом нарації є будь-яка зміна (подій, явищ, емоційних станів), то за допомогою наративу переживання набувають упорядкованої форми, цілісності та стають персональними [див.: 6]. Отже, головна мета наративного методу – з'ясувати значення подій у житті людини, а важливою умовою осмислення себе виявляється досягнення свого життя в наративі. Уперше термін «наративна ідентичність» увів французький дослідник П. Рікер, тобто це «така форма ідентичності, до якої людина може дійти за допомогою оповідної діяльності» [4].

Наратив є мовленнєвим актом, який утілений вербально і містить у своїй основі розповідь того, хто говорить, а отже, стає шляхом до набуття особобою своєї ідентичності, самості. Він є формою дискурсу, яка належить персональному буттю людини і дозволяє розпізнати осмисленість індивідуальних досвідів та переживань [див.: 6]. Постмодернізм наголошує на активній функції пізнавальної діяль-

ності особистості, окреслюючи її ідентичність як таку, що означена гендерними, соціальними, національними характеристиками, які можуть по-різному комбінуватися, змінюватися внаслідок вільного вибору, створюючи щоразу нову ідентичність.

Найбільш точно конститує досвід, інтегрує його у власну історію автобіографічне письмо. Художній твір, що виник на основі автобіографічних записів, не повторює пережитого фактично, а уможлиблює його прочитання як набутого досвіду, для якого визначальним є розрив у часі. «Те, як оповідачка впізнає себе у своїй історії, говорить про автентичність пригаданого. Ідеться про відтворення спогадів як досвіду в його суб'єктивній автентичності, тобто в поєднанні життя й творчості, минулого й майбутнього, фактичного та вигаданого» [3, с. 73].

Наративний автобіографічний досвід покладено в основу роману «Добло і зло» Ірени Карпи. Діалогізуючи власне життя, письменниця відкриває важливі механізми взаємодії суб'єкта та історії, а саме: осмислення епізодів-спогадів із радянського дитинства та періоду свого становлення як особистості в незалежній Україні.

Розповідь письменником власної життєвої історії стає актом самоусвідомлення та самоінтерпретації. Тому автобіографічне письмо виступає важливим фактором формування особистості, творення її ідентичності. Із цього погляду основоположною виступає наративна ідентичність. «Ідентичність в автобіографії виражається як упевненість у досвіді, тобто автобіографії значно менше передають проникнення в ідентичність, а більшою мірою відтворюють виникнення інтерпретаційних умов, необхідних для її пізнання» [3, с. 69].

Аналіз наративної структури будь-якого твору передбачає зосередження уваги на оповідачеві й власне процесі розповіді, дослідження того, як розказано історію, як вона діє на читача, який декодує цю історію відповідно до власного світогляду. Французький наратор Ж. Женетт виділяє кілька основних рівнів оповідного дискурсу, на яких ми й зупинимося докладніше.

Міметичним чи дієгетичним є основний тип нарації? Роман «Добло і зло» Ірени Карпи складається з двох розділів, майже однакових за обсягом: «Привиди моєї школи» (148 сторінок) та «Планета тьолок» (164 сторінки). У першому розділі, який розповідає про події більш віддалені в часі, а саме: дитинство і юність головної героїні, оповідь характеризується динамізмом та панорамністю. Школярка Карпа виступає персонажем своєї ж розповіді. Однак оцінює її доросла Карпа. Для оповідача історія закінчилася, вона розглядає усі події з позиції свого теперішнього віку.

Із перших сторінок роману головна героїня Карпа ідентифікується з власне авторкою роману, яка ділиться з читачами власними яскравими спогадами, що оформлені в короткі окремі завершені історії. Таким чином створюється ілюзія автобіографізму оповіді, своєрідна автобіографічна місти-

фікація. Авторка намагається показати події так, ніби вони відбуваються перед нашими очима: «І Квітка, взявши до рук універсальний набір ножиць – маленькі манікюрні плюс великі тупі, – заходилася вищипувати. Чік-чік – шматки й так уже короткого волосся розлітаються по маминій спальні» [2, с. 58]. Проте часто оповідь перемежується короткими узагальненнями низки подій для прискорення темпу нарації та передачі важливої інформації. Оповідання не лише творчо відтворює реальні події, але й по-новому їх інтерпретує. Отже, наративна стратегія цього розділу гармонійно поєднує два типи оповіді – дієгетичний та міметичний.

У другому розділі переважає міметичний тип. Мемуарний стиль цієї частини роману вимагає яскравого й точного відтворення епізодів із життя головної героїні. Позбавлені надмірної панорамності, ці історії відтворюють порівняно невеликий період – життя й пригоди Карпи після переїзду до Києва.

Загалом, роман «Добло і зло» становить собою збірку, що містить низку коротких «дитячих» оповідань та дорослу пригодницьку повість. «Ірена Карпа захоплює щирістю інтонації, демонструє зростаючу майстерність плетіння динамічної інтриги. Шанувальники відкриють для себе нову Ірену Карпу» [5]. Кожний текст тут є самодостатньою, автономною оповіддю, проте водночас вони перегукуються між собою хронологічно та географічно, мають багато спільних героїв та сюжетних ліній.

Як фокалізована оповідь? Фокалізація означає «погляд», або «перспективу», іншими словами, позицію, з якої розказано історію [див.: 1]. У романі «Добло і зло» Ірени Карпи наратор і головний персонаж ототожнюються, оповідь сфокусована на тому, що головна героїня відчуває й думає з приводу описуваних подій, тобто оповідь внутрішньо фокалізована. Історія-сповідь подається від першої особи та пропускається крізь призму її свідомості, читачі бачать події під кутом зору головної героїні, що виступає фокалізатором оповіді. Тут відсутній всезнаючий наратор, натомість його функції перебирає на себе «всезнаюча» Карпа-героїня.

Хто розповідає історію? Ж. Женетт виділяє два основних типи наратора: перший тип – не є окремим героєм твору з власним іменем та історією, він постає лише як голос, так званий образ автора; другий тип – драматизований оповідач, окремий герой, який має власне ім'я, історію, погляди, стать, певне суспільне становище [див.: 1]. У свою чергу, драматизований оповідач буває гетеродієгетичним (не виступає героєм історії, яку розповідає) та гомодієгетичним (є героєм історії, яку розповідає).

Автобіографізм роману «Добло і зло» Ірени Карпи зумовлює тип його наратора. Оскільки оповідь є власною історією головної героїні – Карпи – і вона є безпосереднім учасником подій, про які розповідає, такий тип наратора є гомодієгетичним. Цей гомодієгетичний оповідач є домінантною оповідною інстанцією, а тому його судження сприймаються читачем як такі, що стосуються авторового

«я». Так як наратор у романі виступає персонажем власної оповіді, він певною мірою поступається розгортанням власної ідентичності заради конституювання ідентичності персонажа.

Важливим засобом у процесі самопізнання виступає самохарактеристика головної героїні, що проектується на саму авторку. Але самопізнання в цьому випадку не означає повернення до власної суті. Це лише спроба побачити себе очима стороннього спостерігача в процесі текстового посередництва, де й виявляються ідентифікаційні моменти: «А тут і я підвернулася. З освітою хорошою, по телевізору показують, не страшна наче [...]. Репутація, правда, так собі» [2, с. 155]; «Я роботу ненавиджу. І так уже років із двадцять. Чи й двадцять три. Спершу я ненавиділа садік, потім школу, потім університет. Відтак роботу. Бо треба рано вставати і на неї йти» [2, с. 229]; «А я якесь чувирло в кедах. Не схожа я на наречену» [2, с. 314].

Головний персонаж роману – ідентичність, що реалізується у фіктивному й замкнутому світі нарративної ситуації. Автобіографізм оповіді посилює той факт, що головна героїня за фахом теж письменниця й телеведуча, її прізвище, як і титульного автора, Карпа. Завдяки спогадам зникають часові межі між реальністю та художньою вигадкою, автобіографічність і вигадка в романі тісно переплетені між собою.

Як у історії виражено час? Роман «Добло і зло» написаний у формі спогадів. Повісткування про події давно минулі ведеться від імені головної героїні в теперішньому часі. Події та позиція наратора виявляються граматично поєднаними: історія оповідається як така, що відбувається в момент висловлювання, але у сприйнятті самого суб'єкта оповіді події дистанційовані в часі. У часовому плані наратор займає таку позицію, що всі події та явища, зображені у творі, сприймаються крізь призму його сучасного бачення: «Я тоді отетеріла і не знала, що на таке відповісти [...]. Це вже тепер я знаю, що жодного з п'ятнадцятирічних підлітків цей байдужий грубий світ ще не зрозумів» [2, с. 308]; «Я мріяла стати письменницею, співачкою, щоби в мене брало інтерв'ю телебачення, і ходити в білих атласних ліфчиках, як адвоката у якимсь кіні. Збулося все, крім останнього» [2, с. 135]. Таким чином, наратор сприймається і як «Я», що здійснює висловлювання, і як «Я», що безпосередньо є учасником тих подій. Ставлення до зображеного світу як такого, що давно в минулому, породжує прагнення суб'єкта оповіді вийти за межі власної ідентичності, надягнувши маску дитинності й безтурботності, максимально точно відтворити найбільш яскраві спогади зі шкільного життя та юності.

Ще одна особливість вираження часу в романі «Добло і зло» – оповідь іноді забігає наперед: героїня згадує цікавий епізод, відволікається від власної оповіді, вважаючи за необхідне розповісти його саме зараз. Тому послідовність викладу часом

не відповідає тому, як відбувалися події насправді: «Якщо ви вже змирилися з моїми безсоромними забіганнями наперед в цій повісті, то ось вам іще. Історія шиворіт-навиворіт. Моя розповідь така ж логічна, як одягання трусів через голову» [2, с. 180].

Такий стиль оповіді не виключає і ретроспекцій, у яких авторка подає ті події, які так чи інакше стосуються основної оповіді або мають на меті увиразнити деякі риси головних персонажів: «Коли я ще постаршаю, то, згідно з функціональними особливостями пам'яті, мушу пригадати наші трохи пізніші роки – підліткові і юнські. А поки що тільки молодший шкільний вік. Історія з душком» [2, с. 130].

Отже, дискурс роману «Добло і зло» І. Карпи відзначається певною фрагментарністю: відсутні традиційні зв'язки всередині твору, відкинуті звичні принципи його організації. Це створює ефект розповідної непослідовності. У формуванні ідентичності беруть участь три часові модуси: минуле, яке подає основу актуальної для свого часу історії, сучасність як площина для самоусвідомлення, майбутнє, куди спрямовуються можливі проекти ідентичності.

Як репрезентовано слова й думки? Ж. Жетт виділяє три основні різновиди репрезентації мовлення в оповіді: міметичне мовлення, транс поноване мовлення та наративоване мовлення [див.: 1]. У романі «Добло і зло» переважає міметичне мовлення. Застосування такого типу запобігає перетворенню живого мовлення персонажів роману на розказану історію і встановлює мінімальну відстань між читачем і безпосереднім впливом сказаних слів. Більшість діалогів передаються прямою мовою зі словами автора або без них. Живе діалогічне мовлення головних героїв посилює реалістичність зображуваного, проте слова автора щоразу нагадують про присутність наратора.

Вивчаючи питання нарративної ідентичності, П. Рікер виокремив три основні вектори дослідження: ідентичність оповіді, ідентичність персонажа та ідентичність читача [див.: 4]. Перші два вектори ми частково розглянули, тому зупинимось на проблемі ідентичності читача.

П. Рікер наголошував на двозначності позиції читача. Перебуваючи в полоні художнього твору, «Я» читача набуває ідентичності у формі нав'язаної уявою мисленнєвої конструкції. Але, з іншого боку, відтворення власного «Я» крізь призму певного героя може стати засобом його саморозкриття, конституюванням самого себе [4].

Питання ідентичності суб'єкта читання авторка роману «Добло і зло» вирішує своєрідно. Ірена Карпа творить узагальнений образ свого читача, спілкуючись із ним на сторінках твору досить розв'язно та невимушено: «Одне я вам, тьолки, скажу: НІКОЛИ не економте бабло своїх мучачиків. Вони цього просто не здатні зауважити» [2, с. 237]; «Я тут його [sms – авт.] текст наводити не буду, бо мало в якому громадському місці ви цю книжку розкритою тримаєте...» [2, с. 249]; «Знайдіть

і почитайте журнал «Вязаніє». Бо в цьому тексті жодної корисної для вас інформації не водиться» [2, с. 151]; «А взагалі-то – так я розумію – читати ці корпоративні междусабойчікі здоровим людям неінтересно. Так що вирвіть попередні кілька сторінок і подаруйте моїм колегам. Бажано, правда, загорнути в них траву чи барбариски» [2, с. 208].

Подана в такий спосіб історія має на меті активізувати інстанцію читача, створює ілюзію дружньої бесіди, сповіді близькій подрузі (другові). Оволодіння оповіддю читачем дає можливість її інтерпретації відповідно до власного культурного рівня та очікувань від процесу читання. Така нав'язана модель спілкування залучає читача до активного процесу самопізнання, який поступово виходить за межі власне оповіді. І тут читач має обрати один із двох варіантів: або ідентифікувати себе із запропонованим автором образом, або ж прямувати шляхом власної самоідентифікації.

Опозиція персоніфікований персональний наратор / образ читача в романі «Добло і зло» впливає з ситуації присутності наратора в ролі персонажа твору й виражається через опозицію наративних форм 1-а особа / 2-а особа як протиставлення зай-менників я / ви, які є найбільш спеціалізованими засобами діалогізації.

Таким чином, образ читача в романі «Добло і зло» І. Карпи виконує важливу функцію персонажа-співрозмовника головної героїні, з яким вона веде уявну бесіду: «Коротше, як ви вже зрозуміли, чи зрозумієте, кинувши на мене жалісний погляд, я і мода не зустрілися» [2, с. 111]; «Покажіть мені розумного директора, і я спечу вам тортик» [2, с. 155]; «І одразу почав дзвонити мій телефон. Угадайте, хто дзвонив» [2, с. 106]. Цей образ можна декодувати як образ сучасної молодої людини (можливо, молодої жінки, дівчини-підлітка), яка

живе в XXI столітті і якій близькі та зрозумілі поняття, що часто використовує авторка: інтернет, мобілка, олігарх, банкомат, лептоп, есемеска, тьолки тощо. Читач у процесі наративної самоідентифікації включений в уявний ігровий світ літературного тексту. Це, насамперед, споживач, а не творець, носій молодіжного сленгу, яким так захоплено послуговується письменниця. Саме він є і носієм мовних кодів, ідеологічних норм та естетичних уявлень, які стають об'єктом гри в романі. Для читачів – представників старшого покоління або іншої епохи – цей роман може залишитися поза межами розуміння.

Питання наративної ідентичності – це питання ступеня оприявлення реального буття в наративному. Наративна модель роману «Добло і зло» Ірени Карпи характеризується певною фрагментарністю, мозаїчністю, навіть деякою монтажністю сюжету. Оповідь у творі нелінійна, позначена нерівномірною напругою та численними іграми з часом. Авторка залишає простір для домислювання й вироблення власної точки зору кожним реципієнтом відповідно до його культурного рівня.

Отже, аналіз наративної структури сучасного постмодерного роману, зокрема наративних стратегій конструювання ідентичності, відкриває нові підходи до вивчення автобіографічних жанрів літератури. Творче завдання автобіографії – декодування «Я», що пригадує, розповідає, пише, намагається переосмислити й пізнати себе, завершуючи процес конструювання ідентичності. Наше дослідження лише певною мірою окреслює перспективи вивчення цієї проблеми, що й зумовлює її теоретичну та практичну цінність для подальших ґрунтовних студій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Женетт Ж. Повествовательный дискурс / Ж. Женетт // Женетт Ж. Фигуры : в 2-х т. / Ж. Женетт. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – Т. 2. – С. 60 – 280.
2. Карпа І. Добло і зло / І. Карпа. – Харків : Вид-во «Клуб сімейного дозвілля», 2008. – 317 с.
3. Маценка С. Автобіографічність як проблема ідентифікації у творчості Крісті Вольф / С. Маценка // Слово і час. – 2006. – № 10. – С. 68–75.
4. Рикер П. Повествовательная идентичность [Электронный ресурс] / П. Рикер. – Режим доступа : <http://www.philosophy.ru/library/ricoeur/iden.html>.
5. Трофименко Т. «Добло и зло» от Ирэны Карпы [Электронный ресурс] / Т. Трофименко. – Режим доступа : <http://www.mediaport.ua/news/statiy/60396>.
6. Черниенко В. А. Идентичность как нарративное понятие / В. А. Черниенко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна «Філософські перипетії». – 2006. – № 734. – С. 78–85.